

Marcin Kuczok: Styl i retoryka kazań Johna Henry'ego Newmana na przykładzie „Parochial and Plain Sermons” (1834-1843)

Cechy indywidualne sprawiają, że kazania Newmana są wyjątkowe – kazania „Parochial and Plain Sermons” stanowią niemal „kompedium dogmatyki chrześcijańskiej”, zawierają cenne elementy autobiograficzne, a ich wygłaszaniu towarzyszyła nadprzyrodzona atmosfera i magnetyzmem między mówcą a słuchaczami – pisze Marcin Kuczok w „Teologii Politycznej Co Tydzień”: „Newman. Gramatyka rozumu i wiary”.

Wprowadzenie

Św. John Henry Kardynał Newman (1801-1890) był wybitnym angielskim filozofem, teologiem i pisarzem epoki wiktoriańskiej. Jako duchowny anglikański i wykładowca akademicki stał się jednym z przywódców ruchu oksfordzkiego, którego celem była odnowa Kościoła anglikańskiego. Jednak w 1845 roku, po wieloletnich badaniach historyczno-teologicznych, Newman dokonał konwersji na katolicyzm. Został kapłanem katolickim i wstąpił do Kongregacji Oratorium św. Filipa Neri. W 1879 roku otrzymał godność kardynała, a w 2010 roku został beatyfikowany przez papieża Benedykta XVI, zaś w 2019 roku kanonizowany w Rzymie przez papieża Franciszka. Poza wybitną działalnością naukową i pisarską Newman wyróżniał się także jako wyjątkowy kaznodzieja. Jego kazania oceniane były jako źródło duchowej odnowy najpierw w Kościele anglikańskim, a po jego

konwersji i święceniach kapłańskich w 1847 roku także w Kościele katolickim w Anglii. Komentatorzy twierdzą, że oryginalność i wyjątkowość kazań Newmana wynikała z tego, że stosował on stylistyczne i retoryczne konwencje homiletyczne w sposób indywidualny, tworząc nowy, niepowtarzalny styl kazania[1].

Parochial and Plain Sermons (1834-1843)[2]

Kazania zawarte w *Parochial and Plain Sermons* Newman wygłaszał w anglikańskim okresie swego życia, głównie w kościele Mariackim w Oksfordzie, gdzie duszpasterzował w latach 1828-1843. Głoszenie kazań miało miejsce po nabożeństwach wieczornych w niedziele i podczas ważnych świąt. Ośmiotomowe wydanie zawiera wybór 191 kazań, chociaż liczba wszystkich wygłoszonych przez Newmana w tym okresie przekroczyła 600[3]. Początkowo tomy ukazywały się oddzielnie w latach 1834-1843 – pierwsze sześć tomów jako *Parochial Sermons*[4], a dwa ostatnie jako *Plain Sermons*[5]. Pełne wydanie w ośmiu tomach pojawiło się po raz pierwszy w 1868 roku.

Parafia Mariacka, w której Newman pełnił posługę duchownego, była równocześnie kościołem uniwersyteckim, stąd większość jego słuchaczy stanowili członkowie oksfordzkiej społeczności akademickiej – studenci, wykładowcy wraz z rodzinami i osoby z dobrze wykształconych elit ówczesnego społeczeństwa angielskiego. Kazania Newmana stanowiły drugie co do znaczenia narzędzie wyrazu ruchu oksfordzkiego po tak zwanych „traktatach”[6] i były najważniejszym dziełem spisanym przez Newmana przed konwersją[7]. Słuchacze Newmana stawali się bowiem pośrednikami w oddziaływaniu na klasy rządzące w Anglii, które były pod wielkim wrażeniem idei głoszonych przez ruch, takich jak dążenie do świętości, asceza i oderwanie się od spraw doczesnych[8]. Jednocześnie skupienie się w *Parochial and Plain*

Sermons na codziennym życiu chrześcijańskim dowodzi, że mimo swej działalności społeczno-teologicznej Newman pozostawał przede wszystkim oddanym pasterzem swojej parafialnej wspólnoty.

Przeczytaj również: Kazanie Johna Henry'ego Newmana - Ryzyko wiary

Warto dodać, że dzieło *Parochial and Plain Sermons* nie było jedynym zbiorem kazań wydanym przez Newmana. W 1843 roku opublikował tom kazań wygłaszanych dla społeczności Uniwersytetu Oksfordzkiego w latach 1826-1843, później zrewidowany i wydany w 1871 roku pod tytułem *Fifteen Sermons Preached before the University of Oxford*[9]. Ponadto pochodzący także z roku 1843 tom *Sermons on Subjects of the Day*[10] zawierał ponad dwadzieścia kazań wygłoszonych w oksfordzkiej parafii Mariackiej podczas różnych świąt i szczególnych wydarzeń kościelnych. Z kolei po konwersji na katolicyzm Newman opublikował tom *Sermons Preached on Various Occasions*[11] (1857; rewizja w 1874), obejmujący między innymi osiem kazań wygłoszonych dla społeczności Katolickiego Uniwersytetu Irlandii. Dodatkowo, w 1913 roku ojcowie z Oratorium św. Filipa w Birmingham wydali „Sermon Notes of John Henry Cardinal Newman 1849-1878”[12], czyli notatki Newmana sporządzane przez niego zazwyczaj po wygłoszeniu kazania już jako kapłan i kaznodzieja katolicki.

Kazanie w badaniach lingwistycznych

Językoznawczynie Renata Grzegorzczak klasyfikuje kazania jako przykład języka religijnego w wąskim sensie, czyli języka odnoszącego się bezpośrednio do sfery sacrum, w przeciwieństwie do języka religijnego w szerokim sensie, który opisuje religię jako zjawisko historyczne, społeczne lub psychologiczne[13]. Z kolei z perspektywy

teologicznej kazania są związane z działalnością prorocką Kościoła, a ich podstawową funkcją jest objawianie Boga ludziom. Ten typ wypowiedzi jest „teandryczny” – „Bosko-ludzki”, bo to Bóg jest autorem aktu komunikacji, zaś kaznodzieja pełni funkcję Jego sługi, a tym samym Słowo Boże zostaje przeniesione w słowo ludzkie[14].

W lingwistyce gatunek wypowiedzi można zdefiniować jako względnie trwałe rodzaje dyskursu, łączące elementy tematyczne, stylistyczne i kompozycyjne oraz realizujące określone cele. W opinii Marii Wojtak, badaczki gatunków mowy w polszczyźnie, każdy gatunek językowy jest skonwencjonalizowaną formą komunikacji i posiada cztery podstawowe grupy cech[15]. Pierwszą są wzorce strukturalne, obejmujące ramę tekstu, wyodrębnione segmenty oraz relacje między nimi, wraz z typowym układem tych segmentów. Drugą grupę stanowią aspekty pragmatyczne, obejmujące określonego nadawcę i odbiorcę komunikatu, relacje między nimi, role, ich intencje i zakładany efekt wypowiedzi. Trzecią grupę tworzą aspekty poznawcze, czyli obraz świata przedstawiony przez dany gatunek oraz temat i sposób jego przekazu. Czwartą grupę stanowią aspekty stylistyczne, czyli cechy pozajęzykowe powiązane ze strukturą, określone pragmatycznie i wyznaczone przez stosowane tropy. Wszystkie te aspekty można zaobserwować w kazaniach jako formach wypowiedzi językowej i z ich perspektywy dokonać analizy *Parochial and Plain Sermons* Johna Henry’ego Newmana.

Schematy strukturalne w *Parochial and Plain Sermons*

Kazania zazwyczaj charakteryzują się schematyczną strukturą, która wyznacza standardy kompozycji, liczbę segmentów i ich kształt językowy. Okazuje się jednak, że w kazaniach Newmana struktura nie

odgrywała istotnej roli, co odpowiadało ogólnej tendencji wśród kaznodziejów epoki wiktoriańskiej do ignorowania lub odrzucania tradycyjnego podziału kazań na elementy strukturalne. Jedynym elementem szczególnie podkreślanym przez ówczesnych homiletyków anglikańskich było pouczenie o zastosowaniu głoszonych prawd w życiu, ze względu na jego funkcję perswazyjną w kazaniach. Brak zainteresowania schematyczną strukturą kazania odpowiadał też ogólnej tendencji w Kościele anglikańskim do odchodzenia od tradycji ustnego wygłaszania kazań na rzecz ich spisywania i publikowania jako formy literatury religijnej. Stąd też cechą strukturalną charakterystyczną dla kaznodziejstwa Newmana było skupienie się na jednej myśli w całej kompozycji tekstu, zamiast stosowania podziału na części, typowego dla retoryki klasycznej[16].

Pragmatyka kazań Newmana

Kazania w XIX-wiecznej Anglii traktowano jako rodzaj „literatury ustnej”, łączącej cechy mowy oratorskiej i języka pisanego. Anglikańscy homiletycy tamtej epoki podkreślali, że pomimo tego, iż cel głoszenia kazań jest podobny do celu innych publicznych przemówień ustnych, kaznodzieje powinni przestrzegać reguł tekstu pisanego. Co więcej, w praktyce kaznodziejskiej XIX wieku podczas nabożeństw anglikańskich kazania odczytywano z kartki, co czynił także Newman. Uważał, że kazanie napisane i odczytane przewyższa kazanie wygłaszane w sposób spontaniczny z pamięci, gdyż pozwala na większą precyzję słowa, kompletność argumentacji i logiczną kolejność myśli. Co ciekawe, choć po swojej konwersji na katolicyzm Newman popierał wygłaszanie kazań z pamięci, zgodnie z ówczesnym zwyczajem Kościoła katolickiego, prywatnie nadal preferował ich odczytywanie[17]. W

przypadku *Parochial and Plain Sermons* słowo pisane i mówione funkcjonowało komplementarnie, prezentując wyrafinowaną formę literacką oraz etyczną siłę i praktyczne zaangażowanie mówcy.

Przeczytaj również: Kazanie św. Johna Henry'ego Newmana na święto Podwyższenia Krzyża Pańskiego

Z perspektywy homiletyków anglikańskich XIX wieku kluczowy był etos kaznodziei, którego miały cechować wiarygodność i autentyczność. Newman był znany nie tylko jako popularny kaznodzieja, lecz także jako postać budząca podziw i naśladowana przez swoich studentów niemal jak jakiś współczesny idol młodzieży – w sposobie bycia, mówienia, chodzenia, zachowaniu i różnych codziennych przyzwyczajeniach[18]. Zdaniem Roberta H. Ellisona, badacza stylu kazań epoki wiktoriańskiej, świadectwa dowodzą, że sposób, w jaki Newman wygłaszał swoje kazania, był przykładem wzajemnego magnetyzmu między mówcą a słuchaczem – cechy wskazywanej jako jeden z celów kazań anglikańskich[19]. Podczas głoszenia kazań Newman wytwarzał coś na kształt „słuchowego obrazu”, dającego wrażenie nadprzyrodzonego charakteru wygłaszanych słów[20]. Ian Ker, jeden z najwybitniejszych biografów Newmana, cytuje bodajże najsłynniejszą relację na temat słuchania kazań Newmana, napisaną przez świadka tamtej epoki, angielskiego pisarza i poetę, Matthew Arnolda (1822-1888): „Któż mógłby oprzeć się urokowi tego duchowego zjawiska, sunącego w przyćmionym popołudniowym świetle przez nawy kościoła Mariackiego, wstępującego na ambonę, a następnie, najczarowniejszym z głosów, przerywającego ciszę słowami i myślami, które były religijną muzyką – subtelną, słodką, nastrojową?”[21].

Wymiar poznawczy w *Parochial and Plain Sermons*

Tematy podejmowane przez Newmana w *Parochial and Plain Sermons* obejmowały szeroki zakres zagadnień związanych z praktycznym zastosowaniem prawd teologicznych w życiu chrześcijańskim[22]. Zdaniem niektórych komentatorów można je było określić jako niemal „kompedium dogmatyki chrześcijańskiej”, gdyż Newman często rozważał w nich poszczególne twierdzenia doktrynalne zawarte w Credo, zazwyczaj starając się wyjaśnić je z punktu widzenia Biblii. Jednocześnie jednak nie dążył do abstrakcyjnego, systematycznego wykładu teologii, lecz starał się uczynić Słowo Boże zrozumiałym i możliwym do zastosowania w życiu codziennym[23].

Według Jana Kłosa, znawcy myśli Newmana, forma kazania była dla niego idealnym środkiem ukazania potrzeby osobistej walki z grzechem, wskazania sposobów tej walki, ostrzegania przed zagrożeniami duchowymi i udzielania praktycznych wskazówek[24]. Nierzadko sięgał on w tym celu po przykłady z życia bohaterów biblijnych, zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu. Robert H. Ellison podkreśla, że „konieczność postępowania po chrześcijańsku była centralnym motywem anglikańskich kazań Newmana”, co było widoczne w tematach takich jak znaczenie wyrzeczenia, rola modlitwy publicznej i prywatnej czy potrzeba wytrwałości w przeciwnościach losu[25]. Newman sam twierdził, że „nie wystarczy wiedzieć, co jest słuszne, jeśli tego nie czynimy”[26].

W *Parochial and Plain Sermons* można także zaobserwować liczne metaforyczne obrazy życia chrześcijańskiego. Są one używane w sposób systematyczny i rozwijane tak, aby opisać rzeczywistość chrześcijańską,

która nie daje się uchwycić językiem dosłownym. Modele te obejmują zarówno egzystencjalny wymiar bycia chrześcijaninem, doświadczenie relacji człowieka z Bogiem, jak i zobowiązania etyczne wierzących. Newman przedstawiał życie chrześcijańskie między innymi jako podróż, wyścig, wojnę, szkołę, pracę, transakcję handlową, życie rodzinne czy służbę Bogu; pisał o byciu w Bożej owczarni, stanowieniu części winnego krzewu czy o zamieszkiwaniu Boga we wnętrzu człowieka[27].

Ponadto sukces kazań Newmana wynikał częściowo z projekcji jego osobowości. Choć zaimka „ja” prawie nie używał, jego kazania ujawniały osobiste doświadczenia i historię życia. W. D. White, badacz stylu kaznodziejskiego Newmana, uważa, że dzięki temu był on „najbardziej autobiograficznym z ludzi”[28], szczerym, ale równocześnie bardzo pokornym wobec swoich słuchaczy. Świadkowie relacjonowali, że słowa Newmana sprawiały wrażenie, jakby pochodziły z góry, a nie od samego kaznodziei, dotykając ich najskrytszych myśli i sumień – opisywano je jako „psychologicznie przenikliwe zastosowanie nauczania chrześcijańskiego, które mogło przemawiać do chrześcijan każdej tradycji”[29].

Stylistyka kazań w *Parochial and Plain Sermons*

Kazania wygłaszane przez Newmana uchodziły za uderzające swoją prostotą – nie posiadały cech sztucznej retoryki, wyszukanej poezji ani przesadnie podniosłego tonu, mającego na celu wzbudzenie emocji w słuchaczach, lecz były raczej skromne i szczerze, głoszone, a w zasadzie odczytywane, cichym głosem[30]. Robert H. Ellison określił styl kazań Newmana jako „styl naturalny”, odznaczający się prostym,

bezpretensjonalnym językiem, bliższym codziennej konwersacji niż zazwyczaj wyszukanemu językowi ambony, atrakcyjny estetycznie, zrozumiały i przystępny[31].

Przeczytaj również: Istota kapłaństwa według ks. Jerzego Szymika

Powyższe cechy języka Newmana pozostają w zgodzie z anglikańską teorią homiletyczną epoki wiktoriańskiej, zgodnie z którą od kazania oczekiwano znalezienia złotego środka między klasyczną formą oratorską a dziełem literackim. Styl kazania nie mógł być ani pospolity czy wulgarny, ani też przesadnie ozdobny i sztuczny. Newman osobiście nie ufał również retoryce opartej na tropach, dlatego świadomie unikał popularnych figur, takich jak powtórzenia, zaskakujące ilustracje, utarte frazy czy wyszukane metafory[32].

Z drugiej strony język przenośny stanowił jednak jedną z cech stylu kaznodziejskiego Newmana, z tym, że obrazowanie, metafora, symbol czy analogia były stosowane w celu uchwycenia i wyjaśnienia pewnych rzeczywistości, a nie dla retorycznego upiększenia tekstu, które Newman krytykował i odrzucał jako coś, co przesłania prawdę. Co więcej, obrazowanie tego typu było używane przez niego w sposób naturalny i bez wysiłku, z umiarkowaniem i w uporządkowany sposób, co można uznać za odzwierciedlenie wiktoriańskiej zasady powściągliwości. Przejawiała się ona w niechęci do rozwodzenia się na temat przeżyć religijnych, obawy przed nadmiernym entuzjazmem i przyjęcia „postawy cichej adoracji”, która dla Newmana stanowiła „naturalną postawę wobec tajemnicy”[33].

Podsumowanie

Przegląd cech gatunku językowego kazań ze zbioru *Parochial and Plain Sermons* Johna Henry'ego Newmana ujawnia w jego tekstach zarówno cechy typowe dla anglikańskich kazań epoki wiktoriańskiej, jak i cechy indywidualne, unikalne dla stylu kaznodziejskiego Newmana. Cechy wspólne dla kaznodziejstwa wiktoriańskiego to traktowanie kazania jako „literatury ustnej”, odczytywanie kazań z kartki, ignorowanie wszelkich schematów strukturalnych i koncentrowanie się na jednej myśli przewodniej, stosowanie „stylu naturalnego” oraz wykorzystywanie etosu kaznodziei jako środka oddziaływania na słuchaczy.

Cechy indywidualne sprawiają, że kazania Newmana są wyjątkowe – kazania *Parochial and Plain Sermons* stanowią niemal „kompedium dogmatyki chrześcijańskiej”, zawierają cenne elementy autobiograficzne, a ich wygłaszaniu towarzyszyła nadprzyrodzona atmosfera i magnetyzmem między mówcą a słuchaczami. Choć brakowało w nich ozdobników retorycznych, ich siła wynikała z głębi psychologicznej, szczerości i przenikliwości, co na słuchaczach sprawiało wrażenie, że słowa Newmana pochodzą bezpośrednio od Boga.

W opinii komentatorów kazania te, dzięki swemu pięknemu językowi, wnikliwości i biblijnej mądrości można śmiało uznać za arcydzieła literatury religijnej[34]. Wyjątkowy charakter *Parochial and Plain Sermons* potwierdza fakt, że w 1868 roku, trzydzieści lat po pierwotnym wydaniu, ich popularność wymusiła wznowienie publikacji, a to w historii angielskiego kaznodziejstwa stanowiło

wydarzenie bez precedensu. Jak ocenił ich znaczenie Ian Ker:
„Głoszenie kazań przez Newmana w kościele Mariackim przeszło do legendy”[35].

Marcin Kuczok

**Wszystkie artykuły z „Teologii Politycznej Co Tydzień”
[494]: „Newman. Gramatyka rozumu i wiary”**

Przypisy:

[1] K. Panuś, *Historia kaznodziejstwa*, Kraków 2007, s. 347.

[2] Nie istnieje kompletny przekład tego zbioru kazań Newmana na język polski. Są jedynie dostępne tłumaczenia pojedynczych kazań, rozproszone w różnych publikacjach drukowanych oraz zasobach internetu. Lukę tę na rynku polskim próbuje częściowo wypełnić autor niniejszego tekstu, dzięki grantowi MNiSW z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, Uniwersalia 2.2, na projekt zatytułowany „Kazania parafialne Johna Henry’ego Newmana”, realizowany w latach 2023-2028 (numer projektu: NPRH/U22/SP/0062/2023/12). Projekt zakłada przekład na język polski i opracowanie naukowe wybranych 30 kazań ze zbioru *Parochial and Plain Sermons* Newmana, a następnie wydanie ich drukiem w formie monografii.

[3] C.S. Dessain, *John Henry Newman*, wyd. 3, Oxford 1980, s. 15.

[4] Dosłownie: „Kazania parafialne”.

[5] Tytuł nieco trudny do przetłumaczenia na język polski. Angielski przymiotnik *plain* nie ma jednoznacznego odpowiednika w polszczyźnie, a może tutaj oznaczać na przykład kazania „proste”, „nieskomplikowane”, „zwyczajne”, „napisane w prostym języku” lub „zrozumiałe dla wszystkich”.

[6] Chodzi o serię 90 traktatów teologicznych, publikowanych pod tytułem *Tracts for the times* w latach 1833-1841 (dosłownie: „Traktaty na nasze czasy”; brak polskiego przekładu). Ich autorami było kilkunastu wiodących działaczy ruchu oksfordzkiego, a znaczący wkład w ich powstawanie miał sam Newman. Tematyka tych tekstów skupiała się na różnych zagadnieniach doktryny anglikanizmu, ze szczególnym akcentem na wykazywanie katolickości Kościoła anglikańskiego, rozumianej jako zakorzenienie w nauczaniu Kościoła pierwszych wieków. Traktaty stały się bardzo popularne wśród czytelników, stąd członków ruchu nazywano także „traktarianami”.

[7] I. Ker, *John Henry Newman. A Biography*, Oxford 2009, s. 90.

[8] G.T. Dennis, *Oxford Movement*, w: *New Catholic Encyclopedia*, t. 10, wyd. 2, New York 2002, s. 733.

[9] Zbiór ten został przełożony na język polski i wydany jako *Kazania uniwersyteckie. Piętnaście kazań wygłoszonych przed Uniwersytetem Oksfordzkim między 1826 a 1843 rokiem*, tłum. P. Kostyło, Kraków 2000.

[10] Dosłownie: „Kazania na tematy danego dnia”. Brak polskiego przekładu.

[11] Dosłownie: „Kazania wygłaszane przy różnych okazjach”. Brak polskiego przekładu.

[12] Dosłownie: „Notatki do kazań Johna Henry’ego Kardynała Newmana z lat 1849-1878”. Brak polskiego przekładu.

[13] R. Grzegorzczkova, *Kilka refleksji na temat istoty, zakresu i cech swoistych języka religijnego*, „Poradnik Językowy” 10/2008, s. 5-6.

[14] W. Przyczyna, *Słowo Boże i ludzkie w kazaniu. Charakterystyczne cechy kazania jako utworu mówionego*, w: Z. Kurzowa, W. Śliwiński (red.), *Współczesna polszczyzna mówiona w odmianie opracowanej (oficjalnej)*, Kraków 1994, s. 167.

[15] M. Wojtak, *Styl religijny w perspektywie genologicznej*, w: S. Mikołajczak, T. Węclawski (red.), *Język religijny dawniej i dziś I*, Poznań 2004, s. 105.

[16] R.H. Ellison, *Orality-Literacy Theory and the Victorian Sermon*, niepublikowana rozprawa doktorska, Denton 1995, s. 48-53; 114-115.

[17] Tamże, s. 35; 111.

[18] O. Chadwick, *The Victorian Church. Part I*, London 1966, s. 169.

[19] R.H. Ellison, *Orality-Literacy Theory...*, s. 112-113.

[20] Tamże, s. 122-123.

[21] M. Arnold, *Discourses in America*, London 1885, s. 139-140, cyt. za:
I. Ker, *John Henry Newman...*, s. 90 (tłumaczenie własne).

[22] O. Chadwick, *Newman*, Oxford 1983, s. 19.

[23] R.B.G. Johnson, *The Catholic Preaching of John Henry Newman and its Relation to Evangelization in the Vatican II Era*, niepublikowana rozprawa doktorska, Pittsburgh 2001, s. 66.

[24] J. Kłós, *John Henry Newman i filozofia: rozum – przyświadczenie – wiara*, Lublin 1999, s. 52-53.

[25] R.H. Ellison, *Orality-Literacy Theory...*, s. 117-118 (tłumaczenie własne).

[26] J.H. Newman, *Parochial and Plain Sermons*, t. 1, San Francisco 1997, s. 22 (tłumaczenie własne).

[27] M. Kuczok, *The Conceptualisation of the Christian Life in John Henry Newman's „Parochial and Plain Sermons”*, Newcastle upon Tyne 2014, s. 96.

[28] W.D. White, *John Henry Newman, Anglican Preacher: A Study in Theory and Style*, niepublikowana rozprawa doktorska, Princeton 1969, s. 190-192 (tłumaczenie własne).

[29] M. Trevor, *Newman's Journey*, Huntington 1985, s. 60 (tłumaczenie własne).

[30] J.L. May, *Cardinal Newman. A Study*, London 1945, s. 28.

[31] R.H. Ellison, *Orality-Literacy Theory...*, s. 114-116.

[32] Tamże, s. 59-60; 116-117.

[33] W.D. White, *John Henry Newman, Anglican Preacher...*, s. 184-196; 274-276 (tłumaczenie własne)

[34] G.T. Dennis, *Oxford Movement...*, s. 733.

[35] I. Ker, *John Henry Newman...*, s. 90 (tłumaczenie własne).